

”וילכו שניהם יחדיו”
(בראשית, כב,ו)

**A ZSIDÓ - ARAB KOEGZISZTENCIA
KULTÚRASZOCIOLÓGIAI ÉS VALLÁSTÖRTÉNETI DIMENZIÓI**
Doktori értekezés
TÉZISEK

Doktori értekezésem elsődleges célja annak a tudományos szakirodalomnak kritikai elemzése, melynek fő tárgyköre a közel-keleti és észak-afrikai arab társadalmak zsidó-arab együttélését karakterizáló társadalomtörténeti, szociállélektani, kulturális antropológiai folyamatok vizsgálata. A multidiszciplináris megközelítést előnybe részesítő munkamódszerem során, a fenti cél elérése érdekében:

- A. számos olyan, nyomtatásban megjelent, de Magyarországon, ill. magyar nyelven nem publikált, elsődleges forrásra támaszkodtam, melyek eredetisége, ill. objektivitása nem vagy szinte alig kérdőjelezhető meg. (Középkori muszlim, keresztény és zsidó utazók beszámolóí, brit és amerikai hírszerzési és diplomáciai források, az *Alliance Israélite Universelle (AIU)* kiküldötteinek tudósításai, a *Cionista Világszervezet (WZO)* archívumában őrzött levelezések, szíriai, ill. iraki származású zsidó emberekkel készített interjúim.)
- B. Nagyszámú, elemző, feltáró, az állításokat konkrét tényekkel alátámasztó tudományos művet tanulmányoztam, melynek túlnyomó többsége a nemzetközi szaktudomány által ismert és elfogadott szerző munkája. (Pl.: Heinrich Graetz, Goldziher Ignác, Raphael Patai, H.Z. Hirschberg, Y. Ben-Zvi, S.D. Goiten, S.W. Baron, Bernard Lewis, Norman A. Stillman, W.P. Zenner)

Vizsgálódásaim során a következő állítások igazságtartalmát igyekszem felderíteni:

1. Az arab – iszlám világban kedvezőbb volt a zsidók helyzete, mint a keresztény társadalmakban.
2. A békés arab – zsidó együttélésnek a nagyhatalmak és/vagy az európai cionisták közel-keleti megjelenése vetett véget.
3. A jelenkor ún. palesztin-kérdése lényegében kultúrák, vallások összeütközése, ill. a nagyhatalmi befolyás által létrejött konfliktushelyzet.

Disszertációm alapvetően három fő részből áll.

I. Egy, az iszlám vallás megjelenése előtti idők zsidó – arab viszonyára történő rövid történelmi visszapillantást követően, áttekintem miképpen alakult a többségi arab társadalom viszonya a zsidósághoz a politikai, ideológiai, hatalmi viszonyok változása következtében. Majd az arabság önmeghatározásának ismertetése után, Patai és Goldziher elemzéseire támaszkodva bemutatom az iszlám előtti idők arab társadalmának legfőbb etikai elvét, az ún. *murúát*, melynek lényege a „becsület és a bosszúállás”. A *murúa* részletesebb ismertetése alapján vitatom azt a feltételezést, miszerint a sivatagban élő zsidó törzsek többsége Izrael földjéről a sivatagba települt zsidó lett volna, ezzel együtt elfogadom Ben Zvinek azt a hipotézisét, mely szerint már a hellenisztikus korban, de leginkább a Második Szentély pusztulását követően megjelentek zsidó telepések a térségben, akiknek legfőbb megélhetési forrása a mezőgazdasági termelés volt.

Mohamed fellépésével, ill. az iszlám megjelenésével az arab többségű társadalomban élő zsidóság helyzete is jelentősen megváltozott. A következőkben az iszlám vallásalapítójának zsidókkal való vitáját, konfliktusait ismertetem, korabeli forrásokra, a Koránra valamint jeles történészek (Goiten, Stillman) elemzésére támaszkodva. Megkísérlem feltárni a nézeteltérés okát, a zsidóellenes magatartás gyökereit, teológiai és szociálpszichológiai hátterét. Egyúttal kiemelem azt a fontos tény, miszerint a zsidókhoz való muszlim viszonyulás alapjait ebben a korszakban rakták le: az akkori események (khaibari zsidók esete) a későbbi korok muszlim társadalma számára példaértékűvé váltak.

Mind az Omajjád -, mind pedig az Abbaszida - kalifátusokban a zsidók helyzetét, mint az iszlám által védett, azaz *dhimmi* csoporthoz tartozó kisebbségét, szigorú törvénykezési rendszer szabályozta, amely nem zárta ki az önrendelkezés jogát. A rendeletek áttekintése mellett, bemutatom a kalifátusok zsidóságának mindennapjait, megélhetési lehetőségeit, szakrális - spirituális életét, tudományos eredményeit. Ezt követően rövid elemzést adok a viszonylagosan toleráns síita Fátimida Birodalom zsidó közösségeinek életéről.

Az andalúziai iszlám aranykor elemzése kapcsán, közelebbről is megvizsgálom a zsidó – arab együttélés túlzottan idealizált, a tudományos szakirodalomban általánosan elterjedt szemléletét, melynek kifejtése megtalálható Heinrich Graetz nagy hatású, átfogó művében is.

A mamelukok hatalomra jutásával Egyiptomban, a különböző berber törzsek uralma alatt az észak-afrikai térségben, ill. a 16. század elején az oszmán törökök közel-keleti hódításaival mind a muszlim arabok, mind a *dhimmik* – zsidók és keresztények – egyaránt idegen uralkodók alattvalói lettek. Az így létrejött politikai helyzetben kialakult új társadalmi konfigurációkat teszem vizsgálatom tárgyává az első rész utolsó szakaszában, különös hangsúlyt fektetve a zsidóságot ért atrocitások bemutatására az Észak-Afrikában, ill. az Oszmán Birodalomban élő zsidók gazdasági helyzetének, spirituális - kulturális lehetőségeinek és szokásrendszerének kultúrantropológiai elemzésére.

II. A legjelentősebb társadalmi átalakulás a nyugati nagyhatalmaknak a térségben való megjelenésével következett be. Ezen mélyreható változások döntő mértékben befolyásolták az arab országokban élő zsidóság sorsát is. A disszertáció második részében áttekintem az arab társadalmat érintő jelentős változásokat, az arab nemzeti öntudat ébredésének időszakát, s az ennek nyomán bekövetkező, az addig példa nélküli zsidóellenes megnyilvánulásokat: az iszlámgyalázás vádját, a Közel-Keleten addig ismeretlen vérvádak sorozatát, - az 1840. évi damaszkuszi vérvád részletes bemutatásával -, a modern antiszemitizmus gyors elterjedését a térségben, a palesztin-kérdés indulatokat felkorbácsoló megjelenését a szentföldi zavargások során, a pán-arabizmus kezdeti lépéseit, valamint a fasizmus – náciizmus ideológiai térhódítását Közel-Kelet és Észak-Afrika országaiban.

Mind a Holokauszt jelenségét elemző és feltáró történelmi szaktudományos művek, mind a témával kapcsolatos művészeti alkotások – nyilvánvaló okok miatt – az Európában élő zsidóság II. világháború alatti tragikus sorsát helyezik a fókuszpontba. Szintén a második részben mutatom be, hogy a Holokauszt nem kizárólagosan európai jelenség volt. Bár a Közel-Kelet és Észak-Afrika országait különbözőképpen érintették a II. világháború eseményei, számos zsidó közösségnek – európai hitsorsosaikhoz hasonlóan –, fizikai szenvedésekkel is szembe kellett nézniük, az állandó fenyegetettség és bizonytalanság mellett.

A zsidóellenes rendeletek ismertetésén kívül, korabeli hírszerzési, diplomáciai forrásokra támaszkodva beszámolok az iraki, a líbiai és a tunéziai zsidó közösségek ellen elkövetett brutalitásokról. Részletesen elemzem a palesztin doktrína atyjának tekinthető, nácibarát jeruzsálemi főmufti, al-Husszeini zsidó ellenes propaganda-hadjáratát, a hitleri vezérkarral való kollaborációját.

A II. világháború viharai alig ültek el, mikor a Közel-Kelet és Észak-Afrika zsidóságának biztonságát újabb fellegek árnyékkolták be. Ahogyan haladtak előre a független Izrael állam létrehozása érdekében folytatott tárgyalások, ill. amint kitört a Függetlenségi Háború, a térség zsidóságának sorsa megpecsételődött. A második rész végén a zsidó–arab koegzisztencia utolsó felvonásának részleteit elemzem, különös tekintettel a szinte mindenhol újból fellángoló zsidóellenes zavargásokra, pogromokra.

III. A doktori értekezés harmadik részében a zsidóságnak a modern kor kihívásaira adott válaszlépéseit, azok szociállélektani, kulturális antropológiai problematikáját, s a mögötte rejlő filozófiákat és ideológiákat kívántam felvázolni. A zsidóság választási lehetőségei közé tartozott az európai típusú asszimiláció is, azaz a megszálló nagyhatalmakkal – franciákkal, angolokkal, olaszokkal – való kulturális, szellemi azonosulás. Francia területeken ennek fő előmozdítója volt a párizsi központú nemzetközi zsidó szervezet, az *Alliance Israélite Universelle*, amely jelentős mértékben járult hozzá az arab országokban élő zsidó gyermekek oktatásának megreformálásához. Ennek eredményeképpen nőtt fel egy olyan generáció, amelyik sokkal inkább érezte sajátjának, - a zsidó hagyományok megtartása mellett -, az európai, mint az arab kultúrát.

Az arab országokban élő zsidóság önazonosságát az arab kulturális megújulás szinte érintetlenül hagyta, csakúgy, mint az arab szellemi ébredés hulláma, amelyben a zsidóság, néhány egyedi esetet (Egyiptom) leszámítva, - ellentétben az arab országokban élő keresztényekkel -, szinte alig vett részt.

A modern kor kihívásaira a térség zsidósága, a számára a leginkább helytálló választ a politikai cionizmusban találta meg, amely rendkívül pozitív fogadtatásra talált konzervatív vallási körökben is. A II. világháborút követő, a zsidóság számára válságos időszakban, amellet, hogy a korábban nyilvánvalóvá vált szakadék a többségi arab társadalom és a zsidók között egyre mélyült és áthatolhatatlanná szélesedett, a protektornak hitt, a modern és szabad életforma megtestesítője, a nagyra becsült nyugati világ ideális képe is beszennyeződött, romlottá vált.

A nyugati műveltség megszerzésére törekvő, az európai kultúra iránt lelkesedő zsidóság keserű csalódása végül új önmeghatározást kényszerített ki: visszatérést a zsidó gyökerekhez, visszatérést önmagukhoz, „*retour sur soi*”, ahogyan Észak-Afrikában megfogalmazták.

A politikai cionizmus ideológiájának immáron nem volt vetélytársa: a zsidó ifjúsággal az élen hatalmas cionista újjáéledés lett úrrá a térségen, és megindult a tömeges alija Erec Izraelbe, a történelem második nagy exodusa, amelynek során gyakorlatilag véget ért az arab országokban élő zsidóság történelme.

A zsidóság kohabitációját a többségi muszlim arab társadalommal az úr és szolga együttéléshez lehet hasonlítani, azaz az arab országokban lévő zsidó közösségek viszonylagos autonómiát élvezve békében éltek mindaddig, amíg elfogadták a lenézett, sokszor megalázott *dhimmi* státuszát, s – néhány tragikus következményekkel járó kivételtől eltekintve – igyekeztek távol tartani magukat a muszlim arabok ügyeitől. A modernizáció kihívásaira, a nyugati kulturális hatásokra a két közösség által adott, egymástól jelentősen eltérő válaszok a fennálló hűvösen nyugalmas egymás-mellettségnek véget vetettek.